

PILISI GÓTIKA

II. ANDRÁS
FRANCIA
KAPCSOLATAI

A Ferenczy Múzeumban, Szentendrén megrendezett,
2016. május 16. és június 30. közötti kiállítás katalógusa

szerkesztette **BÁRÁNY ATTILA, BENKŐ ELEK, KÁRPÁTI ZOLTÁN**

DEBRECEN – SZENTENDRE 2016

MEMORIA HUNGARIAE 3

Sorozatszerkesztő BÁRÁNY ATTILA

A MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport kiadványa.

MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, LP2014–13/2014.

Kutatócsoport-vezető BÁRÁNY ATTILA • memhung.unideb.hu

Felelős kiadó FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM, Szentendre • muzeumicentrum.hu

GULYÁS GÁBOR igazgató

Együttműködő partner MTA BTK RÉGÉSZETI INTÉZET • ri.btk.mta.hu

Könyvterv KELEMEN RICHÁRD • be.net/kelemenrichard

ISBN 978 963 508 837 9

ISSN 2498 7794

© 2016, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport

© Bárány Attila © Benkő Elek © Györkös Attila © Kiss Gergely © Novák Ádám

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva.

A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával

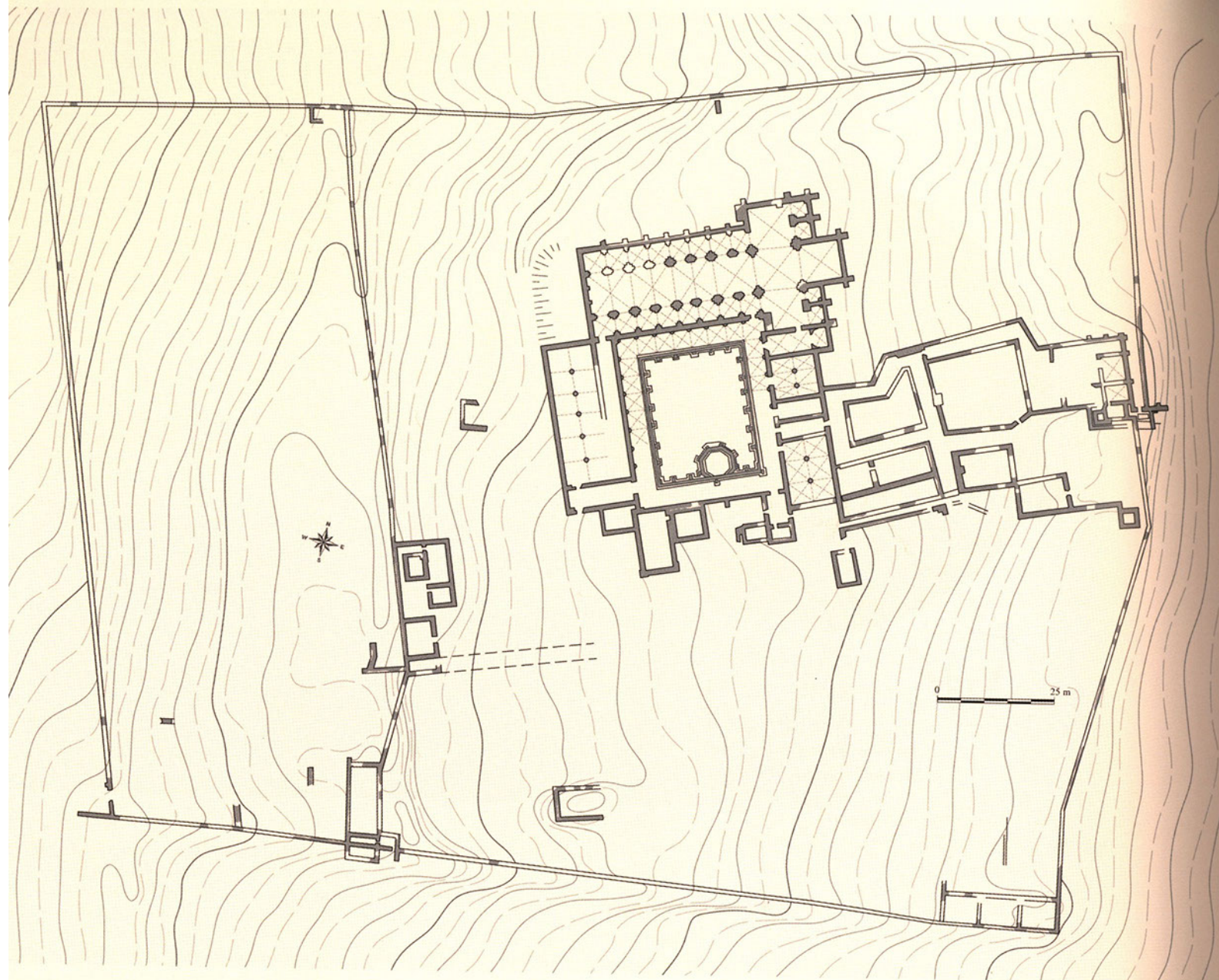
nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Printed in Hungary

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

Tartalomjegyzék

- 7 — Előszó – Gulyás Gábor
- 11 — III. Béla (1172–1196) nyugati kapcsolatai – Bárány Attila
- 12 — II. András, az európai uralkodó – Bárány Attila
- 17 — Magyar főpapok a „párizsi egyetemen” (Studium Parisiense) és a magyar királyi kancellária – Kiss Gergely
- 25 — Francia származású főpapok II. András uralkodása idején – Kiss Gergely
- 39 — Főpapi pecsétek II. András korában – Novák Ádám
- 47 — II. András pecsétjei – Novák Ádám
- 53 — A kereszties hadjárat és a Latin Császárság – Bárány Attila
- 63 — Jolánta királyné és a Courtenay-família – Bárány Attila
- 71 — Courtenay Róbert Magyarországon (1220–1221) – Bárány Attila
- 77 — Anjou Izabella magyar királynéi pecsétjei – Novák Ádám
- 81 — A középkori pecsétek 3D modellezéséről – Novák Ádám
- 83 — A ciszterci rend – Györkös Attila, Benkő Elek
- 87 — A ciszterci rend a középkori Magyarországon.
A pilisi monostor – Györkös Attila, Bárány Attila, Novák Ádám
- 99 — A pilisi monostor alapítása és építéstörténete – Benkő Elek
- 113 — Temetkezések a középkori pilisi apátságban – Benkő Elek
- 123 — A pilisi lovagi sír a káptalanteremben – Bárány Attila – Benkő Elek
- 133 — A pilisi ciszterci monostor könyvtárának régészeti maradványai – Benkő Elek
- 141 — Összefoglalás
- 147 — Bibliográfia

1 A pilisi épületegyüttes a késő középkorban (Egyed Endre felmérése, Réti Zsolt grafikája)

Benkő Elek

A pilisi monostor alapítása és építéstörténete

A Magyar Királyság központi, a Pilis-hegységet is magában foglaló területén (Árpád-kori terminussal: *medium Regni*) a középkori magyar történelem kulcsfontosságú helyszínei találhatóak. Több királyi rezidencia, udvarház és egyházi létesítmény mellett a térség kiemelkedő emléke az 1184-ben III. Béla (1172–1196) által alapított, pilisinek nevezett ciszterci monostor is, a mai Pilisszentkereszt falu határában. A franciaországi (burgundiai) Acey apátságának ideküldött szerzeteseivel benépesített épület művészletei a III. Bélától II. Andrásig terjedő időszaknak az építészet terén is erőteljesen megmutatkozó francia kapcsolatait tükrözik, amelyekhez a francia származású királynék adományai is jelentősen hozzájárultak.

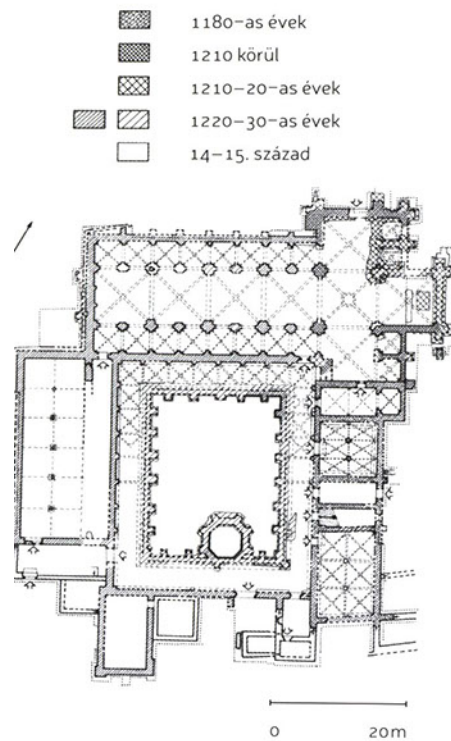
Az újkor folyamán teljesen megsemmisült pilisi apátság épületei a Pilišt és a Visegrád-Szentendrei hegységet elválasztó törésvonal kiöblösödésében, a névadó Pilis-hegy (755,5 m) lábánál fekszenek. Helyét, mint a középkori ciszterci monostorokét általában, településektől távol fekvő, erdős területen jelölték

ki, folyóvíz és egykor bő vizű karsztforrások közelében, a völgy síkból kiemelkedő magas teraszlépcsőn, melynek kedvező településföldrajzi adottságait már az őskor embere is felismerte.

A római korban és a népvándorlás időszakában a későbbi monostornak helyet adó terasz lakatlan volt, itt tehát a régészeti anyag vizsgálata alapján kizárhatjuk a római kori előzményeket, illetve a magyar honfoglalás korát megelőző avar vagy szláv lakosság létét.¹ Biztosan igazolható viszont a kora Árpád-kori megtelepedés ténye (kerámia leletek, I. András király denára), majd – minden bizonnyal a 11. század második felében – egy palmattás vállkövekkel és oszlopfőkkel, valamint íves záródású szentélyre utaló párkánytöredékekkel jellemezhető templom felépítése. Geofizikai mérések² nyomán feltételezük, hogy e korai egyházi épület maradványai a ciszterci templom szentélye és kereszt-hajója alatti vastag épülettörmelék-rétegben

¹ HERVAY – BENKŐ – TAKÁCS, 2007; BENKŐ, 2011a.

² BENKŐ, 2010.

2 A pilisi ciszterci monostor periodizált alaprajza (Gerevich László alapján)

lappanganak, ahonnan egyébként a monostor alapításánál korábbi kőfaragványok jelentős része is származik. Az elpusztult, részleteiben még ismeretlen templom méretére azok az itt előkerült, ívesen faragott párkánytöredékek utalnak, amelyek egy 5–5,5 m átmérőjű apszisból származnak. A közelben a monostoralapításnál korábbi, 11–12. századi temetkezések is előkerültek, ezek koráról és részleteiről a temetkezéseket tárgyaló fejezetben írunk.

A 1184-es ciszterci monostoralapítást jó egy évszázaddal megelőző korai templommaradvány értelmezése kérdésében a kutatók kétféle álláspontot képviselnek. Az épületegyüttest 1967–1982 között régészeti ásatásorozattal feltáró Gerevich László bizonyos, nehezen értelmezhető falmaradványok alapján arra gondolt, hogy egy régi, 1184 előtt felszámolt bencés monostor maradványai lappanganak a 12–13. századi ciszterci épületek alatt.^{1, 2} A történész Györffy György viszont azt feltételezte, hogy az egész Pilis-hegységre kiterjedő, a 12. század második felére vélhetően már önálló erdőispán-sággá váló királyi erdőuralom területén alapított monostor helyén eredetileg királyi udvarház állt, mely egy ideig e királyi birtoktest központja lehetett, mielőtt ilyen szerepét Visegrád átvette volna.² Ezzel kapcsolatban tudni kell, hogy a Pilisben, az Árpád-házi királyok egyik legfontosabb vadászterületén több királyi udvarház (vadászkaستély) is

1 GEREVICH, 1983b, 282; GEREVICH, 1984, 3–4, 1. kép, 16. kép; GEREVICH, 1985, 111–113, 5. kép.
2 ÁMTE, IV. 583, 691, 693.

létezett, melyeket a király idővel átengedett az egyháznak, kolostor alapítása céljából. Így történt például a közeli Pilisszentlászló és Pilisszentlélek királyi udvarháza helyén létesített pálos kolostorok esetében is.

A 2000 után újraindult pilisszentkereszti helyszíni kutatások inkább Györffy György vélekedését támasztották alá, ugyanis az elpusztult apátság területén végzett nagy kiterjedésű geofizikai mérések segítségével nem sikerült kimutatni egy korábbi monostor maradványait, és határozottan nem igazolták e mérések a Gerevich László által felismerni vélt a korai, zárt kiépítésű, kerengős épületet, ugyanakkor a ciszterci kerengő által övezett kolostorudvaron, jellemzően a 13. századi kútház alatt egy téglalap alaprajzú, részben az ásatások által is érintett épület alapozása rajzolódott ki. Az ásatási feljegyzések szerint e korai maradványok benyúltak a keleti kerengőfolyosó alá is. Itt az épület agyagos padlószintjét – ha a megfigyelések valóságosak – a 13. századi kerengő, illetve az attól keletre eső szerzetesi terem járószintje alatt mintegy 1 méterrel észlelték, ami egyrészt arra utal, hogy az egykori épület jelentős kiterjedésű és az egyszerű téglalapnál összetettebb alaprajzú volt, másrészt elképzelhető, hogy padlóját valamennyivel az egykori talajfelszín alá süllyesztették. Ami a feltételezett kerengőt illeti, nehéz elképzelni, hogy egy nemrég felépült, jó állapotban lévő falat a 12. század végén

visszabontottak volna csak azért, hogy alig valamivel nagyobb alapterületen újra felépítsék. Ráadásul a teljesen kiépült kolostornegy-szög egy kevésbé jelentős bencés monostornál aligha tartozik a 11–12. század magyarországi realitásai közé.³

Terepkutatásaink során kiderült, hogy a környék nagyobb településeitől és királyi székhelyeitől (Esztergom, Óbuda) tudatosan távolabb alapított monostor a korabeli úthálózat figyelembevételével nem félreeső, vagy éppenséggel megközelíthetetlen helyen épült, ugyanis mellette haladt el az a követett középkori út, amely Óbudáról kiindulva a Dobogókő–Kétybükfa-nyereg magaslaton át, a pilisszentléleki pálos kolostor érintésével Esztergom felé vezetett.⁴ Ugyanide érkezett egy másik fontos út Szentendre és Pomáz felől, amely közvetlen kapcsolatot teremtett az apátság és saját, különálló gazdasági telepe (grangája) között, mely utóbbinak jelentős kőmaradványait a legutóbbi évek régészeti kutatása ismerte fel Pomáz határában (Nagykovácsi-pusztán).⁵

Ezek az utak az apátságot nemcsak közeli birtokaival kapcsolták össze, és tették lehetővé a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló, diplomáciai feladatokat is ellátó apátnak, hogy az ország közepének legfontosabb településeit, Budát, Óbudát, Esztergomot és Visegrádot viszonylag könnyen elérje, hanem összekötötték a monostort azok-

3 BENKŐ, 2015.
4 BENKŐ, 2011b.
5 LASZLOVSKY JÓZSEF – MÉRAI DÓRA – SZABÓ BEATRIX – VARGHA MÁRIA, 2014.

kal a közeli kőbányákkal is, amelyekből építőanyagát nyerte. Ezek közül a triász kori dachsteini mészkő a monostor feletti, névadó Pilis-hegy alkotó kőzete, az andezit Pomáz környékéről, a kevésbé igényes faragványokhoz használt andezittufa a Pomáz határában fekvő Holdvilág-árokban a római kor óta használt kőfejtéseiből, illetve a Pilisszentkereszt fölötti, Zsiványsziklák nevű nagy kőbányából, a finom kőfaragványok előállítására kiválóan alkalmas, finom szemcsés és kemény állagú oligocén homokkő a Csobánka és Pilisszántó közötti Hosszúhegyről, az édesvízi mészkő pedig Budakalász határából érkezett a pilisi monostor építkezéseihez. Egyes, hatalmas kiterjedésű kőbányák (Budakalász, Pomáz-Holdvilágárok, Dobogókő-Zsiványsziklák) azt sejtetik, hogy művelésük nem kizárólag a pilisi monostorral függött össze. Ez utóbbi lehetőséget a második kalocsai székesegyháznak az utóbbi évek során feltárt 13. század eleji falmaradványai is alátámasztják, ahol a felmenő falrészek andezittufa kváderei pilisi kőfaragványokkal, illetve a Holdvilágárok kőzetmintáival mutatnak feltűnő rokonságot. A Budakalász környéki édesvízi mészkő fejtések és a kalocsai, hasonló anyagú faragványok pedig szintén a Duna-kanyari eredetre, egyben a kőfejtés és a dunai szállítás szervezettségére utalnak.

Az egyetlen kőzetfejtés, amelyet nagyobb távolságról, a Gerecse hegységből szállítottak ide, a jura kori, a középkori forrásokban,

továbbá a művészettörténeti és régészeti irodalomban hagyományosan vörösmárványnak nevezett vörös tömött mészkő, amely az Árpád-kor királyi reprezentációjában a sötétvörös porfirt helyettesítette.¹ A gerecsei vörösmárvány bányák kezdetben szintén királyi birtokok tartozékai voltak. A márványbányájáról ismert Tardos falu egy részét Imre király 1204 előtt eladományozta az esztergomi káptalannak, márványfejtés céljára (*pro extrahendis marmoribus*). Felhasználása a templom legkiemelkedőbb részein, a szentély térségében, a hajóboltozatok zárókövein, a kerengőben és a legjelentősebb síremlékek anyagában mutatható ki.

III. Béla 1184-es alapítása után a pilisi ciszterci épületegyüttes szakaszosan, hosszabb idő alatt épült ki. Érdekes, hogy az új építkezések nem a szerzetesi templommal kezdődtek (úgy tűnik, hogy a régi, a királyi udvarházhoz épült templomot egy ideig még használták), hanem a rendi regula által megkövetelt, nélkülözhetetlen helyiségek (kápolna, háló, ebédlő, vendégszoba, kapusház) létesítéséhez fogtak. Ez a legkorábbi, andezittufa kváderekből emelt traktus (a később kiépült négyzetes monostorépület, a *quadrum* keleti szárnya) kápolnát, káptalantermet, mellette fűthető szerzetesi termet, valamint egy lépcsőházat foglalt magába, mely az emeleti hálóba vezetett.²

A 12. század végi épületszárnyat észak, tehát a későbbi templom felől a kápolna zárta le, melynek kétszakaszos élkeresztboltozat-

tal fedett hajójához egyenes záródású kis szentély csatlakozott. Ez utóbbit, a káptalanteremhez és a szerzetesi teremhez hasonlóan, bordás boltozattal látták el. A kőbordákat egységes profillal, két enyhe homorlattal közrefogott, erőteljes hengertaggal faragták. A későbbi kerengő szintjénél jóval mélyebben fekvő kápolnahajó padlóját körzővel bekarcolt, egymásba metsző körökkel díszített téglák borították, melyek kiváló párhuzamait francia monostorok 12. századi padlóiról ismerjük (Citeaux, Fontenay, Morimond, Le Thoronet). A hajó északi falán fekete kváderfestést hordozó vakolt felületek maradtak. A monostortemplom felépítése után a régi kápolnát sekrestyéként használták tovább. Ennek érdekében északi falát a déli kereszthajóba nyíló, utólag vágott ajtónyílással törték át és a sekrestye felé mélyülő, mintegy 70 cm-es szintkülönbséget valószínűleg falépcsővel hidalták át. Később a volt kápolnahajó belső terét egy keskeny, a boltozat kiosztását figyelembe nem vevő téglafallal kettéosztották: a hajó nagyobbik, keleti szakasza és a szentélyrész továbbra is sekrestyéként funkcionált, míg a leválasztott nyugati rész új rendeltetést nyert: a középkori ciszterci kolostorok szokásos elrendezése szerint itt a könyvtárszobát (*armarium*) alakították ki.

A kápolna (sekrestye) déli oldalán a káptalanterem helyezkedett el. A csaknem négyzetes alaprajzú, 8,65 × 8,95 m belméretű helyiség sarkaiban boltozatot tartó negyedoszlopok alapozását tárta fel Gerevich László ásátása, a terem közepén pedig két, a keresztboltozatos boltmezőket alátámasztó kerek oszlop alapozására bukkantak. A 3 × 2 keresztboltozatos boltszakaszt nagy hengertaggal faragott bordák segítségével alakították ki; a bordákat okkersárga, illetve szürkéskék festéssel látták el. A káptalanterem bejárata keletről (a később felépített keleti kerengőfolyosó felől) nyílt. A 2 m széles kőkereten nincs tokhorony, a bejárat így a ciszterci monostoroknál szokásos módon ajtó nélkül nyílt a káptalanterembe. Északi és déli fala mentén homokkő lapokkal borított, falazott ülőpadot alakítottak ki a szerzetesek számára. A káptalanterem padlóját többször megújított, változatos mintájú mozaikpadló borította. A különféle formájúra vágott, illetve faragott díszű formába préselt, világos angóbréteggel, ritkábban zöld és barnássárga mázzal fedett téglák igen jó minőségű termékeket előállító, jól szervezett 13–14. századi műhelyekből kerültek ki. A padló több kisebb részletéből kiállítás keretében is bemutattuk.³

A káptalanterem déli oldalán két keskeny helyiség alapfalai kerültek elő. Az egyik átjáró volt, mely a földszinten a keleti kapuház felől a kerengőfolyosóra nyílt, míg a másik az épületszárny emeletére vezető lépcső számára épült.

A keleti monostorszárnyat dél felől tágas (13,20 × 9 m-es) helyiség, a szerzetesi terem (*auditorium/scriptorium*) zárta le, mely a szerzetesek napi tartózkodási helyéül szolgált. A káptalanteremhez hasonlóan két központi oszlopra boltozták, hat boltszakasszal, és falai mentén itt is homokkő lapokkal borított falazott ülőpadok maradványai kerültek elő. Téglapadlójának mintázata és kivitele a káptalantereménél lényegesen egyszerűbb volt. A terem északnyugati sarkában a padlószint fölé emelkedő, kővel kirakott téglalap alakú felület késő középkori kandalló helye lehetett.

Az épület emeletét a szerzetesek közös hálója, a *dormitorium* foglalta el. Kezdetben sem belső osztása, sem pedig fűtőberendezése nem lehetett a nagy méretű hálónak, ahova, az új templom megépítése után a déli kereszthajóból is lépcső vezetett. A késő középkorban a hálót – miként más ciszterci monostoroknál is – valószínűleg deszkafalakkal cellákra osztották.

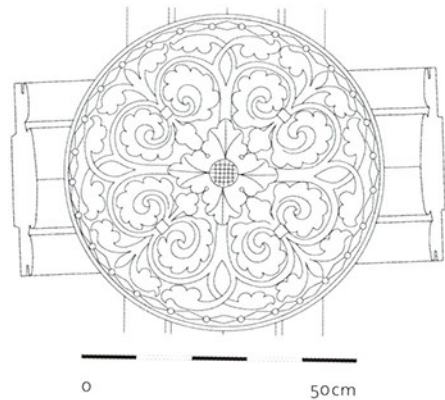
A keleti monostorszárny felhúzása után, került sor az új, jellegzetesen ciszterci alaprajzú, háromhajós, kereszthajóval bővített, egyenes szentélyzáródású, a szentély két oldalán két-két kápolnával is ellátott templom megépítésére, melyet a lebontott régi templom maradványai fölé, a hegyoldalba vágott hatalmas mesterséges teraszra emeltek.

Gertrudis királynét 1213-ban a pilisi ciszterci monostortemplomban temették el. Ennek a feltétele egy ciszterci apátság esetében nemcsak az előkelő származás volt, hanem az is, hogy az elhunyt előkelő az illető monostor jótevője, *fundatora* legyen. Ennek

¹ LÖVEI, 1992.

² TAKÁCS, 2007.

³ A pilisi monostor középkori téglapadlóihoz: GEREVICH, 1985; HOLL, 2000.

➔ Zárókő rekonstrukciós rajza (Ösi Sándor)

a pilisi építkezések szempontjából nemcsak az a tanulsága, hogy 1213-ra a monostortemplom keleti része már temetésre alkalmas állapotban lehetett, hanem az a lényeges mozzanat is, hogy mindennek előmozdításában a királyné (társ)alapítóként személyes kezdeményező szerepet is vállalhatott. Így a keleti templomrész (főszentély, kápolnák, kereszt-hajó) felhúzásának idejét Gertrudis Magyarországra jövelele és halála közötti évekre (1203 előtt – 1213) valószínűsíthetjük. Feltételezzük, hogy eredendően nemcsak Gertrudis, hanem férje, II. András király is ide kívánt temetkezni, legalábbis a pilisi szerzetesek tiltakoztak 1235-ben, amikor András földi maradványai végül is nem ide, hanem az egresi ciszterci monostorba kerültek.¹

Gertrudis gazdag faragással borított magas síremléke – amely a 16. századi pusztulás előtt a szentélyben, a főoltár közelében állhatott – a káptalanterem lovagalakot ábrázoló töredékes sírkövével együtt a francia eredetű klasszikus, vagy érett gótika magyarországi térnyerésének fontos mozzanatát képviseli; az ásatások során előkerült festett homokkő és vörösmárvány töredékei a szentendrei kiállítás hangsúlyos elemei. A művészettörténeti kutatás kiderítette, hogy a tumba nem Gertrudis halálának idejéhez köthető, hanem több mint egy évtizeddel később, az 1220-as évek második felében készült. Ezzel összhangban faragványai olyan mértékig az észak-francia katedráliszobrászat chartres-i és reims-i alkotásaihoz kapcsolódnak, hogy a művészet-

¹ BENKŐ, 2014a; BENKŐ, 2014b; LASZLOVSZKY, 2014; LASZLOVSZKY, 2016.

történeti kutatás közvetlenül francia mesterekhez köti a pilisi síremléket.² Csak találgathatjuk, hogy ez a késői keletkezés mennyiben függ össze Gertrudis leánya, Szent Erzsébet 1221. évi magyarországi látogatásával, majd testvérei, Béla és Kálmán hercegek nagykorúságával, akik vélhetően hangsúlyosabb emléket kívántak állítani meggyilkolt édesanyjuknak; azt is csak gyanítjuk, hogy a kivitelezésben érvényesülhettek András második feleségének, Courtenay Jolántának vélhetően a műpártolásban is megmutatózó francia kapcsolatai.

A kutatás balszerencséjére a francia emlékek között nem maradt fenn olyan síremlék, amely kronológiai szempontból is a kivételes művészi színvonalat képviselő pilisi tumba előzményét, „prototípusát” jelenthetné. A legjobb párhuzam, amely egyben a mű francia igazodását is bizonyítja, Philippe-Dagobert síremléke, amely bő egy évtizeddel a pilisi faragvány megszületése után készült. Az elhunyt VIII. Lajos fia, a későbbi IX. (Szent) Lajos öccse volt, aki fiatalon, 1234 körül halt meg, és a royaumont-i ciszterci apátságban temették el. Nem sokkal ezután készült el gondosan színezett tumbája, amelynek oldalapjain háromszögű, gótikus árkádivék toronyos épületarchitektúrát hordoznak, az ívek alatti fülkékben álló testhelyzetben kifaragott szerzetesek és angyalok figurái váltakoznak, egyszerre utalva a földi temetésre és a mennyei üdvösségre. A tumba tetején fekvő fiatal fiú kezét imára emeli, párnáját két angyal

² GEREVICH, 1985; TAKÁCS, 1994b; TAKÁCS, 2006; TAKÁCS, 2015.

tartja, lábánál oroszlán hever. Minden bizonyítással 13. századi francia előzményekre vezethető vissza az az ikonográfiai program, amely a tumba oldalán az elhunyt uralkodó hozzátartozóit jeleníti meg, amit később a nápolyi Anjou-síremlékek egy csoportja is képviselt. Ezeknél a hátramaradt családtagok (a *beata stirps*) utódlásának legitimizációja áll az ikonográfiai program középpontjában. Jóllehet nem követhetjük Gerevich Lászlót annak feltételezésében, hogy a szarkofág oldalait korábbi nevezetes magyar királyok figurái díszítették volna, a fentiek nyomán megfontolandónak tartjuk, hogy a pilisi síremlék oldalfigurái esetleg nem szentek és próféták voltak, hanem világi előkelők, a királyi pár hozzátartozói, köztük talán Gertrudisnak az 1220-as évekre már felnőtt, országglásra váró gyermekei.

Minden bizonnyal már Gertrudis halála után készült el a templom háromhajós, kötött rendszerben boltozott hosszháza. A templomhajó belsejének geofizikai vizsgálata kimutatta, hogy a főhajót a mellékhajóktól elválasztó pilléreket hosszanti sávalapozásra építették. Az imponáló méretű, alaprajzi elrendezésében a Piliš benépesítő Acey (Locus Accintus, Burgundia) monostortemplomára hasonlító templom teljes hossza 57 m volt.

A főhajó négy keresztboltozós boltszakaszát nagy méretű, finom homokkőből gondosan faragott bordákból állították össze, melyek profilját két hengertag közé fogott nagy csúcsívtag alkotja. Technikai különlegesség az egyes boltszakaszok zárókövei-

nek kialakítása, hol a középső, kerek mező díszítését nem közvetlen faragással, hanem vas kapcsokkal rá applikált, 59–60 cm átmérőjű, különlegesen gondos faragással borított vörösmárvány korongokkal oldották meg.³ A csak töredékesen fennmaradt korongok egyikét sikerült teljes egészében rekonstruálni és a kiállításon a zárókőre visszahelyezve bemutatni. A mellékhajók záróköveit hasonló, de kisebb méretű (átm. kb. 48 cm) vörösmárvány korongokkal látták el.³

A kutatás mai, szintén még megválaszolatlan kérdése, hogy volt-e a templomnak nyugati bejárata. Az innen származó kőfaragványok között ugyan megtaláljuk egy gazdagon profilált kapuzat töredékeit is,⁴ azonban sem a tömör falazatot ábrázoló egykori ásatási felvételek, sem pedig az újabb geofizikai mérések nem támasztották alá, hogy e kapu a nyugati oldalon lett volna, ahol a hegyről lezúduló esővíz gyors elvezetésére a templom alapfalában (ma beomlott alagútnak látszó) csatornát alakítottak ki. Biztosan kapu törte át a templom déli falát a kerengő északkeleti sarkánál, valamint a hajó délnyugati sarkánál, a conversusi szárny irányából, és a kutatás egy temető felé nyíló kaput észlelt az északi kereszthajószárny falában is.

A kereszthajó déli oldalán a káptalanterem burkolatához sokban hasonló, változatos díszű 13. századi téglamozaik padló maradványaira találtak, mely különböző méretű téglalap és háromszög alakú darabokból állt, továbbá olyan sokszögű téglákból, melyek

³ TAKÁCS, 1994a; TAKÁCS, 2007.
⁴ HAVASI, 2008.

3 Zárókő rekonstrukciója (Osgyáni Vilmos)

4 13. századi mozaikpadló rajza a templom déli kereszthajójában (Egyed Endre felmérése)

különböző formában áttört közepébe kerek, négyzetes, vagy négykaréjos kis téglát illesztettek, és így a színes kövekből összeállított drága mozaikpadlók olcsóbb téglaváltozatát állították elő. A vörösre égetett téglák és a fehéres angóbbal borított darabok sajátos vörös-fehér bikrómiát eredményeztek. Az igényesen burkolt kereszthajóból kőlépcső vezetett a szerzetesek emeleti hálója felé. **4**

A főhajó és a kereszthajó metszéspontjában, a négyzetben nyolcszögletes kis torony emelkedett a templom fölé, ahova az északi kereszthajószárny nyugati oldalához épített csigalépcsőn lehetett feljutni. A négyzeti toronyban a rendi regula által szigorúan meghatározott kevés számú (1–2 darab), kis méretű harang függött. Velük a sekrestyés testvér ébresztette társait az éjszaka nyolcadik óráján, és jelezte napközben a zsolozsmázás idejét, hogy mindenki, így a távolabb dolgozók is meghallják.

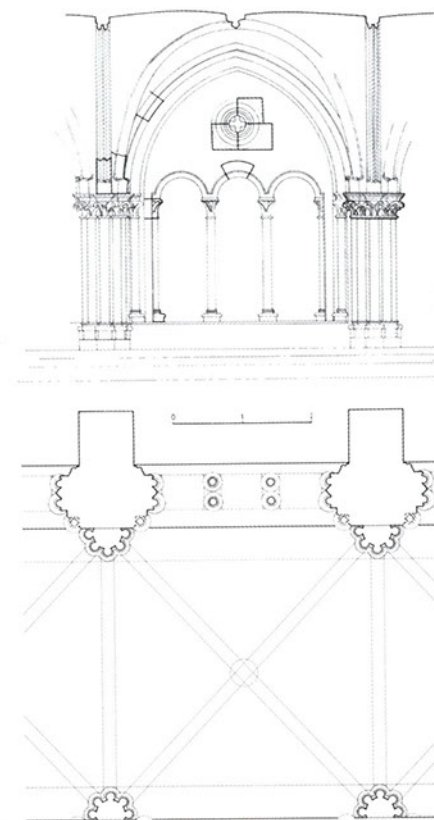
A több lépésben a 13. század 30-as éveire zárt kolostornégyzöggé fejlődő épületegyüttes belső terét, a kolostorkertet falazott, díszes kialakítású kerengő övezte. **5** Megépítése az alapozás falelválásai és a faragott részletek stíláriai eltérései szerint több szakaszban történt. Első lépésként a legkorábbi, keleti monostorszárnyhoz rövid szárú U alakban támaszkodó folyosószakasz készült el, amihez a déli oldalon, a szerzetesi ebédkő (*refectorium*) előtt gazdagon faragott, nyolcszögű kútház kapcsolódott, az északi oldalon, a templom hosszfalával párhuzamosan egy hasonlóképpen gazdagon tagolt, mindkét oldalán hosszanti kő ülőpaddal ellátott

kerengőrész. A szerzetesek ez utóbbi helyen mélyedhettek olvasmányaikba (egy-egy kolostorokban ezért ezt a kerengőszakaszt *collatio*-nak is hívták, ugyanis itt olvastak a szerzetesi tanításokat tartalmazó, *Collationes Patrum* néven ismert munkákat) és itt folyt a húsvéti lábmosás szertartása is. Legutoljára a segítő „megtért testvérek” (*conversi*) nyugati épületszárnya felé eső kerengőszakasz épülhetett meg, az innen származó viszonylag kevés faragvány esetleg arra utal, hogy ennek kialakítása kevésbé volt díszes. A kerengőfolyosó (vagy ennek korai része) kezdetben boltozatlan volt (erre a fagerendákat tartó kőkonzolok töredékei utalnak), majd kőboltozattal fedték, az egyes, keresztboltozattal épült boltozatszakaszok csomópontjaiban különféle motívumokkal díszített zárókövekkel. A boltozatot az ülőpadok tetejére állított, fejezettel ellátott kötegpillérekre támasztották. A pillérek közötti íveket a kolostorkert felé vörösmárvány ikeroszlop-párokkal tagolt hármas nyílások törték át, fölöttük egy-egy kerek ablakkal. Utólagos véséssel a faragványokat tokhoronnyal látták el, ami arra utal, hogy a késő középkorban ezeket a nyílásokat beüvegezték. A faragott részeket a folyosón is festéssel emelték ki. A kerengő északi folyosószakaszán az ásatások során viszonylag magas falmaradványok kerültek elő; az innen származó, egymással összefüggő faragványok olyan mennyiségben maradtak ránk, hogy a kiállítás keretében egy kerengőrészlet hiteles rekonstrukciójára is lehetőség nyílt (Benkő Elek tervei nyomán Osgyáni Vilmos és munkatársai készítették el).

A felszentelt szerzetesek számára kiépített keleti épületszárnyal átellenben, a nyugati oldalon – a ciszterci monostorok hagyományos alaprajzi beosztásának megfelelően – a segítő testvérek (*conversi*) épülete állt, melynek földszintjén 29 × 9,60 m belvilágú, két sorban öt-öt oszloppal alátámasztott, fafödémés termet alakítottak ki, ami tárolásra és benti munkára egyaránt alkalmas volt, fölötté, az emeleten a megtért testvérek hálója volt. A nagy földszinti terem keleti fala előtt húzódó keskeny folyosón jutottak a *conversus*-ok a templom számukra fenntartott távolabbi, nyugati téréfelére. Az épület déli oldalán pince volt (*cellarium*), délről nyíló, boltozott lejárattal.

A déli szárny hagyományosan a konyha és az ebédlők, tehát a szerzetesek és a megtért testvérek külön ebédlőjének a helye volt. A ciszterci monostorok szokásos berendezése szerint a szerzetesi ebédlőt (*refectorium*) a kútházzal szemben, a kerengő déli oldalának közepe táján kellene keresnünk, e részen azonban a pilisi ásatási alaprajz meglehetősen hiányos és zavaros, amennyiben a szerzetesek jelentős számának megfelelő méretű ebédlőt nem találjuk rajta, csupán egy korábbi, a ciszterci építkezésekkel elvágott pince maradványait jelöli, a feltehetően föléje épített későbbi létesítmény nyomait viszont nem. Ezek hiányában Gerevich László a kerengő délnyugati sarkánál, a *conversus* szárnytól délre eső helyiséget (12,20 × 6,40 m) vélte a szerzetesi ebédlőnek – a kérdés még további pontosításra vár.

5 A kerengő rekonstrukciója (Egyed Endre)

➔ A kerengőrészlet rekonstrukciója (Benkő Elek tervei nyomán Osgyáni Vilmos).

A kerengőfolyosó felől nyitott, nyolcszögű, boltozott kútházban nagyméretű, reprezentatív csorgókút állt, vízivás és kézmosás céljára. Váltakozva fehér keménymészköből és vörösmárványból összeállított felépítményét Takács Imre rekonstruálta.¹ A régészeti ásatások feltárták a hozzá tartozó vízvezeték is. Ez eredetileg kőlappal lefedett, andezitből faragott vályúkból állt, melybe ólomcsövet fektettek, és benne a közeli karsztforrás vizét a kútházhoz, illetve egy túlfolyó közbeiktatásával a keleti épületrészek, a kapusház, majd a patak felé vezették. Utóbb, a késő középkorban az időközben tönkrement ólomcsövet egymásba illeszthető kerámiacsövekből álló vezetékre cserélték ki.

A 14. század során a templom belseje tovább gazdagodott. A hosszházban, a főhajónak a kereszthajó felőli első boltszakasza után monumentális méretű, virtuóz szerkezettel és gazdag faragott díszítéssel kivitelezett templomrekesztő (lettner) épült. Ez a főhajó és a mellékhajók terét egyaránt kettéosztó, öt csúcsíves nyílással tagolt, földszintjén három oltárral ellátott, emeletén karzatot tartó, figurális szobrászati díszítéssel ellátott építmény a hajó keleti, a szerzetesi stállumoknak fenntartott szakaszát választotta el a conversusok és világiak számára kijelölt távolabbi, nyugati hajótértől. A lettner felszereléséhez alacsony, szív alakú mustrával díszített kovácsoltvas rácsok is tartoztak, melyek a főhajót és a mellékhajót választották el, illetve az itt felállított oltárok terét zárták le. Az 1360-as évekre kel-

1 TAKÁCS, 1992; TAKÁCS, 2007.

tezett lettner elméleti rekonstrukcióját Takács Imre és munkatársai végezték el.² Megjegyzendő, hogy a szerzetesek és conversusok tartózkodási helyét elkülönítő ciszterci gyakorlat értelmében kórusrekesztőre már a 13. századi pilisi templomban is szükség volt, így a 14. századi lettner funkcionális értelemben csupán megújítása lehet a korábbi, minden bizonnyal szerényebb kivitelű szentélyrekesztőnek.

Nagy valószínűséggel a kórusrekesztő építésének idején a templomhajó és a kerengő padlóját figurális díszítésű padlótéglákkal burkolták, pontosabban újraburkolták, ugyanis a hajót már korábban, a 13. században is mintás téglapadló borította, melyből csak néhány darab maradt fenn, pl. sárkánnyal küzdő sisakos-pajzsos lovagnak pecsétlő segítségével az agyagba nyomott alakjával.³ A 14. században ezeket a padlókat reliefdíszes téglákkal fedték, melyek összesen kilenc motívum (négykaréjos keretbe foglalt ötágú csillag, jobbra forduló szarvas, balra, illetve jobbra néző sas, ugró és lépő oroszlán, fejét hátrafordító sárkány és lovon ülő szakállas solymász) felhasználásával. Ugyanezekkel a téglákkal a már korábban díszes téglaburkolatot kapott helyiségek (sekrestye, káptalanterem) aljzatát is kijavították. Feltűnő, hogy ez a 14. századi téglanyag – miként a tetőcserepek is – nagyon sok rontott, túlégetett darabot tartalmaz, ami már az ásatások idején valamiféle helyi termelést sejtetett. Utóbb, a monostortól nyugatra, a mai falu felé nyúló

2 TAKÁCS, 2007;
3 RÉTHELYI, 2001.

művelt területen felszíni vizsgálataink egy középkori tégl- és cserépegető kemence helyét mutatták ki.⁷

A monostor fő épülettömbjét még az Árpád-korban fallal övezték, amely egy kb. 165 × 100 m-es, téglalap alakú területet vett körül. Ennek keleti oldalán várkapura emlékeztető, farkasveremmel ellátott bejárat nyílt, több helyiségből álló, kváderekből falazott, Árpád-kori eredetű kapuépítménnyel együtt.

E fallal kerített területen kívül, annak délnyugati sarka közelében nyújtott téglalap alaprajzú, faragott kőtömbökből rakott épület maradványa került elő (17 × 7,4 m), melyről már Gerevich László feltételezte, hogy egykor vendégház volt. Mellette egy másik, hatalmas pincével ellátott épület alapfala is előkerült, melynek jelentős kiterjedését az utóbbi évek geofizikai kutatása tisztázta. A nagyméretű, alápincézett, a helyszíni szórványleletek alapján igényes kivitelű épületegyüttesben egy királyi udvarház vagy más, reprezentatív világi épület maradványát sejtjük, amely a monostorral párhuzamosan, de értelemszerűen már a szerzetesek számára fenntartott clausurán kívül helyezkedett el.⁴

A középkor folyamán a monostor fallal övezett területe a kezdeti állapotokhoz képest jelentősen kiterjedt a a késő középkor folyamán. A fő épülettömbhöz, annak déli oldalán egy 65–80 × 140 méteres, fallal körülkerített területet kapcsolnak, mely magában foglalta az azelőtt szabadon álló egykori udvarház/vendégház épületeit is. Ez a térség a középkorban

4 BENKŐ, 2013; BENKŐ, 2015.

6 13–14. századi padlótégla sárkánnyal küzdő lovag alakjával a templomhajóból

gazdasági udvar volt, melyet vastagon elborított a műhelyépületből származó salak és fém-töredékekkel kevert szemét, a ciszterci monostorokra általában jellemző ipari tevékenység beszédes emlékei.

A legújabb radiokarbon mérések szerint a 13. század elejére már biztosan elkészült, a monostortól délnyugatra fekvő vízgyűjtő tó területét egy 60 × 155 méteres, téglalap alakú fallal szintén a monostor kerített épülettömbjéhez csatolták. A tavat a csapadékvíz mellett a hegyoldal forrásai (köztük a hajdanában jóval nagyobb vízhozammal működő Klastromkút) táplálták. A gátat zsilip törte át, melyen keresztül a tó felgyülemlett vizét nagyméretű vízikerekre lehetett bocsátani (gondosan falazott csatornáját a régészeti ásatások során sikerült feltárni), mely malmot, illetve fémfeldolgozó műhely fűjtató berendezését és hámkalapácsát működtette. Az innen tovazúduló vizet nagyméretű, boltozott, föld alatti köcsatornában a monostor latinájához vezették, melynek vízöblítését biztosította, majd a víz tovább folyt a monostor alatt kanyargó Dera (Kovácsi)-patakba.

A pilisi monostor utolsó nagy építkezése a 15. század végén kezdődött és a 16. század elejéig tartott. E munkálatok személyi és szervezeti alapját Mátyás király határozott fellépése teremtette meg, amivel az uralkodó 1478 előtt az elnéptelenedett magyarországi ciszterci rendházak újratelepítésére és helyreállítására kért segítséget a rend nagykáptalanjától. A Németországból 1480 után Magyarországra érkező nagyszámú ciszterci szerzetes közül került ki Pilis új apátja, Ros-

ner Jodok is. Az ezután kibontakozó, minden bizonnyal már az 1480-as évektől induló építkezések fő színhelye – az ide kapcsolható faragott kötőredékek előkerülési helye alapján ítélve – a régi quadrum és a keleti kapu közötti rész volt. Ez a tágas terület részben már korábban is beépített volt, azonban összefüggő, több belső udvar köré tömörülő beépítésére csak a késő gótika idején került sor. Az itt feltárt, stílusuk és jellegzetes márga kőanyaguk alapján 1500 körülre keltezhető ajtó- és ablakkeret töredékek reprezentatív épületrészre, a nagy ciszterci monostoroknál a késő gótika korára rendszeresen kiépített apáti szárnyra utalnak. Ezt a funkciót sejtetik a felszínen gyűjthető fontos leletek (homokkő és vörösmárvány faragványok, padlóteglák, mázas tetőcserép töredékek) is. Egy márgából faragott apáti címer monogramját *A[bbas] S[tephanus]* formában lehet feloldani, ami azt jelenti, hogy az építkezések István pilisi apát (1497–1512) korában teljesedtek ki.

A késő középkori leletek szerint második virágkorát élő pilisi monostor élete 1526 őszen hirtelen megszakadt. A mohácsi csatavesztés nyomán ősszel már Budáig előrenyomuló török csapatok 1526. szeptember 7-én felégették az apátságot, számos Buda környéki településsel és egyházi létesítménnyel együtt. Egy szerzetes a lángok között lelte halálát, a többiek Normann János apáttal Heiligenkreuzba menekültek, ahonnan soha többé nem térhettek vissza Pilisre.¹ A monostorhoz tartozó falvak egy ideig még nem

¹ BÉKEFI, 1891.

néptelenedtek el, a földeket megművelték és a szórványos pénzletek alapján a monostor melletti műhelyépületben 1526 után is foglalkoztak vasfeldolgozással. Az apátság területén állattartás és feldolgozás is folyt, a kerengőfolyosókat elborító szemétben rendszeres marhavágásra utaló végtagmaradványok kerültek elő, továbbá egy késő középkori súlykészlet is. Semmi nem utal arra, hogy a megsérült templomot és a clausurát helyreállították volna, és erre Buda török hódoltatása (1541. augusztus 29.) után már nem is nyílt többé lehetőség.

A romladozó monostor kőanyagát a törökök a 17. század elején módszeresen kitermelték és az esztergomi erődítési munkálatoknál használták fel. Ezzel magyarázható, hogy a pilisi templomhajó és a kerengő számos kőfaragványa Esztergomban került elő az elmúlt évtizedek folyamán, másodlagos beépítésben.² Sok faragvány ma is a törökkori falazatokban rejtőzik. Az állati erővel végzett kőszállításal függ össze, hogy a pilisi romok között feltűnően sok kora újkori patkó került elő.

A 18. századtól az újonnan települt Piliszentkereszt falu építkezései igényeltek nagyobb mennyiségű kőanyagot. A falak a 19. század végére gyakorlatilag teljesen eltűntek a föld felszínéről. Sajnos az 1967–1982 közötti ásatást sem követte romkonzerválás vagy helyreállítás, a balsorsú apátság napfényre került maradványainak pusztulása a Pilisi Parkerdő Zrt. minden gondoskodása ellenére így napjainkban is folytatódik.

² Esztergom 2004; HAVASI, 2008.

7 14. századi padló részlet a hajóban, a feltárás idején

IRODALOM

- BÉKEFI, 1891. • BENKŐ, 2010; 2011a; 2011b; 2013; 2014a; 2014b; 2015. • Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Szerk. Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. [= Esztergom 2004] • GEREVICH, 1983; 1984; 1985. • HAVASI, 2008. • HERVAY – BENKŐ – TAKÁCS, 2007. • HOLL, 2000. • LASZLOVSZKY, 2014; 2016. • LASZLOVSZKY József – MÉRAI Dóra – SZABÓ Beatrix – VARGHA Mária, 2014. • LÖVEI, 1992. • RÉTHELYI, 2001. • TAKÁCS, 1992; 1994a; 1994b; 2006; 2007; 2014; 2015.